

Statistische Trends

Koopkracht- ontwikkeling en inkomensdynamiek

Kai Gidding
Wim Bos

November 2018

Inhoud

1. **Koopkrachtontwikkeling** 3
2. **Dynamiek op de inkomensladder** 11
3. **Conclusie** 15

Literatuur 16

Bronnen 16

De koopkracht van de Nederlandse bevolking steeg in 2017 met 0,5 procent ten opzichte van 2016. Het gaat om de doorsnee verandering, tussen individuele personen verschilt de koopkrachtontwikkeling. Werknemers gingen er het meest op vooruit, terwijl ouderen in doorsnee hun koopkracht zagen afnemen. Dit artikel zoomt in op deze verschillen in koopkrachtverandering. Welke groepen ouderen gingen er wel en welke niet op vooruit? Zijn er regionale verschillen in koopkrachtontwikkeling? Wat betekent een daling of stijging van de koopkracht voor de positie die personen hebben op de inkomensladder? Maken veel personen sprongen op de inkomensladder of is de inkomensdynamiek beperkt?

1. Koopkrachtontwikkeling

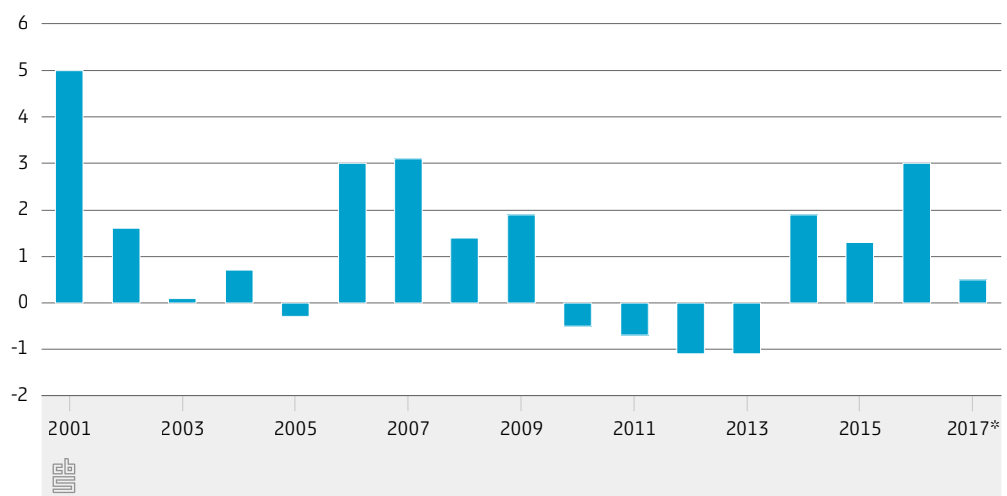
Koopkracht in 2017 licht toegenomen

De (dynamische) koopkracht (zie kader 'Dynamische versus statische koopkrachtontwikkeling') van de Nederlandse bevolking nam in 2017 met 0,5 procent toe. Deze ontwikkeling was minder gunstig dan in 2016, toen de koopkracht in doorsnee met 3,0 procent toenam. Een belangrijke oorzaak hiervan was dat de reële loonstijging in 2017 nihil was: hoewel de cao-lonen met gemiddeld 1,4 procent toenamen, stegen de consumentenprijzen gemiddeld evenveel.

Sinds 2014 laat de koopkracht weer een positieve trend zien. De koopkrachtdaling in de jaren 2010–2013 als gevolg van de economische crisis stond in schril contrast met de groei van de koopkracht in de periode 2001–2009, waarbij alleen in 2005 sprake was van een lichte daling.

1.1 Koopkrachtontwikkeling

%-mutatie t.o.v. jaar eerder

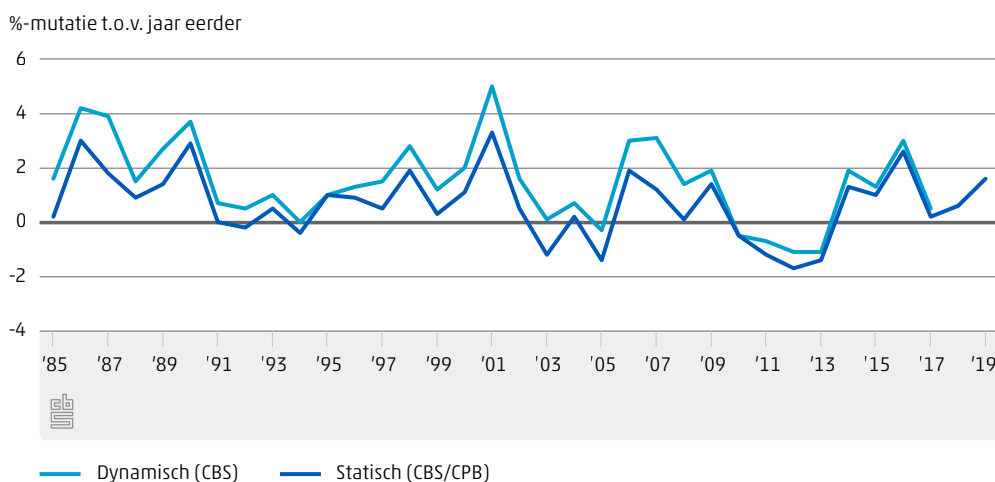

Dynamische versus statische koopkrachtontwikkeling

De dynamische koopkrachtontwikkeling is bepaald als de, aan ieder lid van het huishouden toegekende, procentuele verandering in het waargenomen gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomen dat gecorrigeerd is voor de prijsontwikkeling. Voor de koopkrachtontwikkeling van een groep is uitgegaan van de mediaan (de middelste van de naar grootte gerangschikte koopkrachtontwikkeling van personen uit deze groep). Positieve en negatieve uitschieters hebben dan nauwelijks invloed op de uitkomst (Bos, 2007). De dynamische koopkracht kan door allerlei oorzaken veranderen. Het inkomen verandert bijvoorbeeld door een algemene loonsverhoging, een promotie, het aanvaarden van (ander) werk of pensionering. Een wijziging in de samenstelling van het huishouden (een kind gaat het huis uit, partners scheiden, etc.) leidt eveneens tot een inkomensverandering. Daarnaast wordt de koopkracht beïnvloed door de prijsontwikkeling en veranderingen in de inkomstenbelasting. Al deze veranderingen zijn in de hier gepresenteerde dynamische koopkrachtcijfers verdisconteerd.

De statische koopkrachtontwikkeling is de koopkrachtverandering als gevolg van factoren waarop de burger zelf geen invloed heeft, zoals een cao-loonstijging, de prijsontwikkeling, maar ook beleidsmaatregelen van de overheid die de burger in zijn portemonnee merkt. Bij de statische koopkrachtontwikkeling worden waargenomen inkomens door het Centraal Planbureau doorberekend naar verwachtingen in het actuele jaar en het daaropvolgende jaar (zie CPB, 2018). De dynamische koopkrachtontwikkeling daarentegen is volledig gebaseerd op feitelijke inkomenswaarnemingen en loopt daarmee in de tijd achter op de ramingen van de statische koopkracht.

Dynamische en statische¹⁾ koopkrachtontwikkeling

¹⁾ Bron: t/m 1996 CBS, daarna CPB

De dynamische koopkrachtontwikkeling lag in de jaren 1997–2017 gemiddeld 0,8 procentpunt boven de statische koopkrachtontwikkeling. Bij de bepaling van de statische koopkrachtontwikkeling is immers geen rekening gehouden met incidentele beloningen of inkomensmutaties als gevolg van verandering van arbeidsmarktpositie. In tijden dat het beter gaat met de economie, ondervinden veel mensen een stijging van hun koopkracht. Niet alleen gaan lonen en uitkeringen dan vaak wat meer omhoog, maar ook is er bijvoorbeeld meer betaald overwerk en vinden mensen gemakkelijker hun eerste, of een beter betaalde baan. De feitelijke koopkrachtontwikkeling ligt hierdoor doorgaans wat hoger dan de statische koopkrachtontwikkeling. In slechtere tijden, zoals tijdens de recente economische crisis, gaan veel mensen er wegens de ongunstige arbeidsmarkt in inkomen op achteruit. De dynamische en statische koopkrachtontwikkeling liggen dan juist dichter bij elkaar.

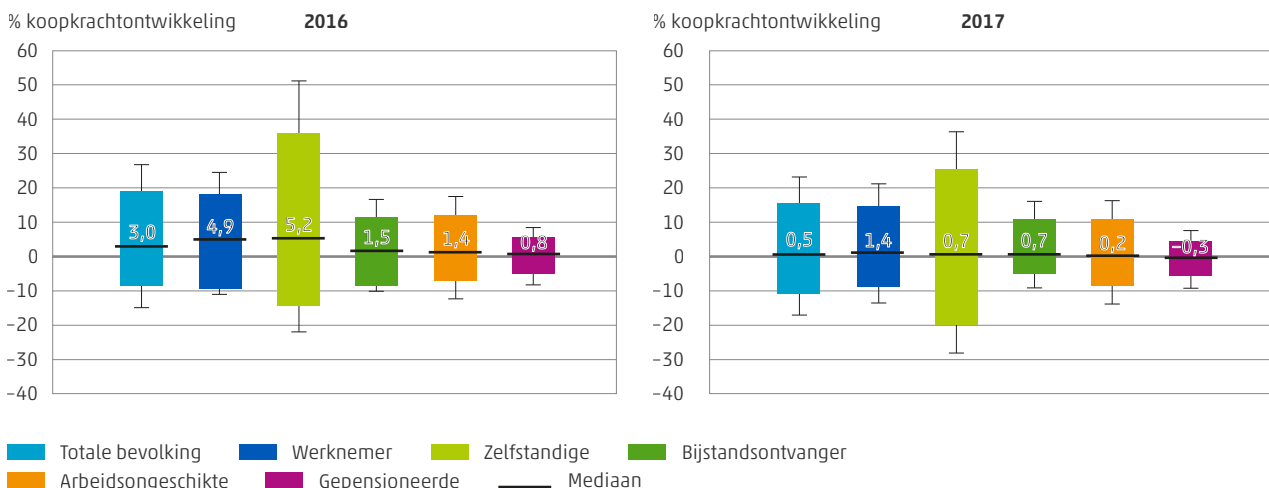
Koopkracht gepensioneerden in 2017 gedaald

Gepensioneerden hadden, net als in eerdere jaren, in 2017 nadeel van het niet of beperkt indexeren van aanvullende pensioenen. Samen met de relatief hoge inflatie leidde dit voor hen tot een koopkrachtdaling van 0,3 procent. In 2016 was de inflatie zeer laag en nam de koopkracht van gepensioneerden nog met 0,8 procent toe.

Werknemers profiteerden het meest van de stijging van de koopkracht in 2017. In doorsnee gingen zij er 1,4 procent op vooruit. Deze verbetering kwam mede door fiscale maatregelen zoals de verruiming van de arbeidskorting.

Figuur 1.2 presenteert informatie over koopkrachtontwikkeling met behulp van boxplots. De boxplots laten zien hoe de koopkrachtontwikkeling binnen een groep huishoudens is verdeeld. De belangrijkste waarde is de mediaan: voor de helft van de groep stijgt de koopkracht meer dan deze waarde, voor de andere helft minder. De balk omvat de helft van de personen in de groep, waarbij voor een kwart de koopkrachtontwikkeling lager is dan de mediaan en voor een kwart hoger. De staarten markeren de grenzen waarbinnen 90 procent van de personen valt.

1.2 Spreiding koopkrachtontwikkeling bij gelijkblijvende inkomensbron

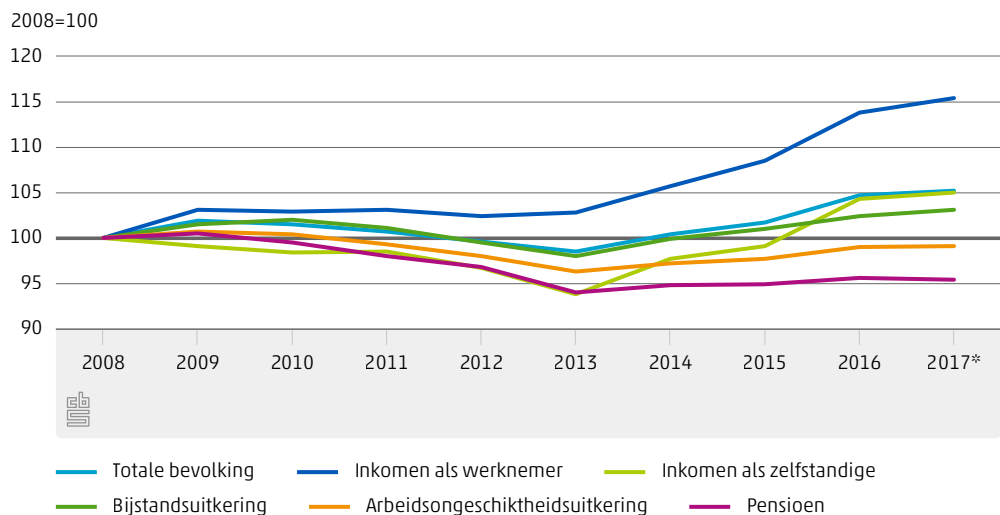

Koopkracht werkkenden fors gestegen na economische crisis

De koopkracht van werknemers was in 2017 ruim 15 procent hoger dan in 2008. Deze groei is pas ingezet vanaf 2014, na afloop van de economische crisis. Tijdens de crisisjaren 2009 tot en met 2013 was de koopkracht van werknemers vrijwel constant. Zelfstandigen hadden tijdens de crisis zelfs te maken met dalende koopkracht, maar daarna profiteerden ook zij van forse koopkrachtstijgingen. Werkenden weten in economisch gunstige tijden hun inkomenspositie vaak te verbeteren en gaan er in slechtere tijden alleen flink op achteruit als zij bijvoorbeeld hun baan verliezen.

De koopkracht van gepensioneerden was in 2013 op het dieptepunt van de crisis 6 procent lager dan in 2008. Ondanks de economisch betere tijden daarna is dit koopkrachtverlies de laatste jaren nauwelijks hersteld, vooral doordat gepensioneerden hun inkomenssituatie niet meer kunnen veranderen. Hun koopkracht is daardoor sterk afhankelijk van de indexering van de AOW en aanvullende pensioenen en van fiscale maatregelen.

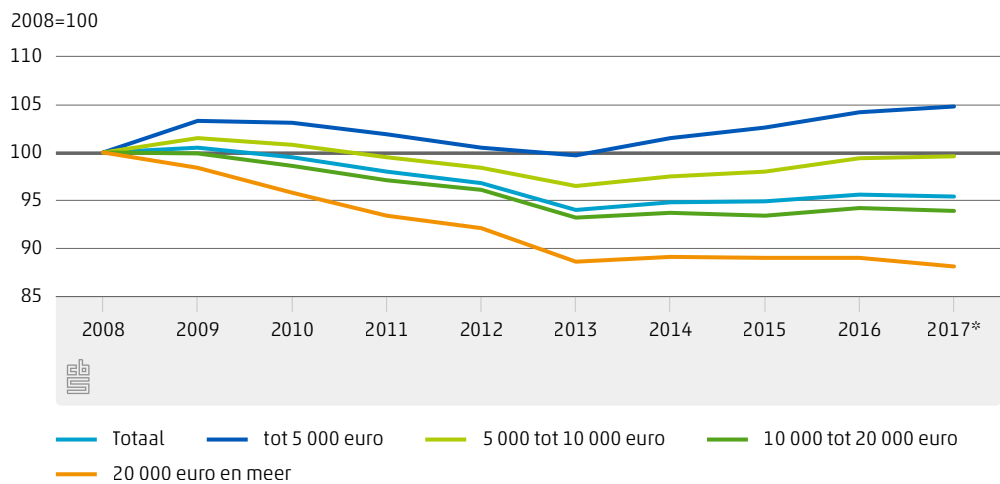
1.3 Koopkrachtontwikkeling naar voornaamste inkomensbron

Meer koopkracht voor ouderen met weinig inkomen naast AOW

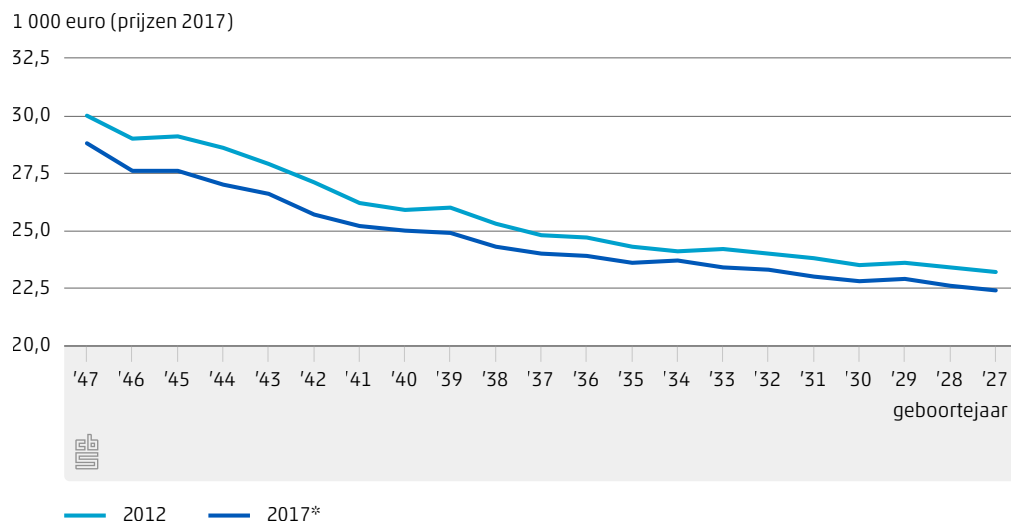
De koopkrachtontwikkeling van gepensioneerden hangt mede af van de hoogte van hun aanvullend inkomen naast de AOW-uitkering. In 2017 nam de koopkracht van gepensioneerden met een beperkt aanvullend inkomen tot 10 duizend euro per jaar licht toe. Het betreft in dit geval een kwart van alle gepensioneerden, waarbij het aanvullend inkomen kan bestaan uit huurtoeslag en/of een klein aanvullend pensioen. De koopkracht van gepensioneerden met een aanvullend inkomen vanaf 20 duizend euro per jaar, daalde met 1,0 procent. Deze groep omvat de helft van alle gepensioneerden en heeft sinds het uitbreken van de economische crisis het meest last van het niet of beperkt indexeren van aanvullende pensioenen. Hierdoor was hun koopkracht in 2017 bijna 12 procent minder dan in 2008.

1.4 Koopkrachtontwikkeling gepensioneerden naar hoogte aanvullend inkomen naast AOW

Doordat veel gepensioneerden in de periode 2012–2017 een koopkrachtdaling ondervonden, nam hun gemiddelde koopkracht (berekend als het gestandaardiseerde besteedbare huishoudensinkomen, gecorrigeerd voor de prijsontwikkeling) in deze periode af. Zo hadden personen die in 1947 geboren zijn, in 2012, toen zij voor het eerst AOW ontvingen, gemiddeld een koopkracht van 30 duizend euro. Vijf jaar later, in 2017, bedroeg de koopkracht van deze groep 28,8 duizend euro. Een belangrijke oorzaak van deze daling is dat de groei van aanvullende pensioenen in afgelopen jaren achterbleef op de prijsstijging.

1.5 Gestandaardiseerd inkomen van ouderen naar geboortjaar

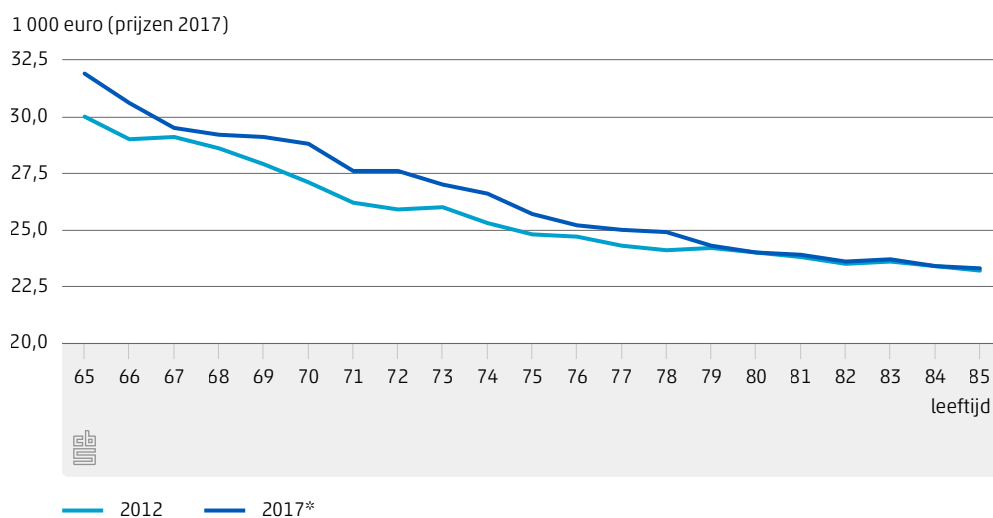

Wel meer koopkracht voor nieuwe generatie ouderen

Personen die in 2017 met pensioen gingen, hadden gemiddeld meer koopkracht dan degenen die eerder met pensioen gingen. Zo hadden personen in de leeftijd van 70 jaar in 2017 een koopkracht van gemiddeld 28,8 duizend euro. In 2012 hadden personen van deze leeftijd minder koopkracht (27,1 duizend euro). Jongere generaties ouderen zijn in de regel hoger opgeleid dan oudere generaties, waardoor ze meer aanvullend pensioen hebben opgebouwd. Bovendien hebben vrouwen tegenwoordig vaker een eigen aanvullend pensioen opgebouwd dan in het verleden. Daarnaast hebben nieuwe generaties ouderen vaak meer vermogen opgebouwd en genieten ze daaruit meer inkomen.

De koopkrachtverschillen tussen opeenvolgende generaties zijn zichtbaar tot een leeftijd van 80 jaar. 80-plussers hadden in 2017 nagenoeg evenveel koopkracht als in 2012.

1.6 Gestandaardiseerd inkomen van ouderen naar leeftijd

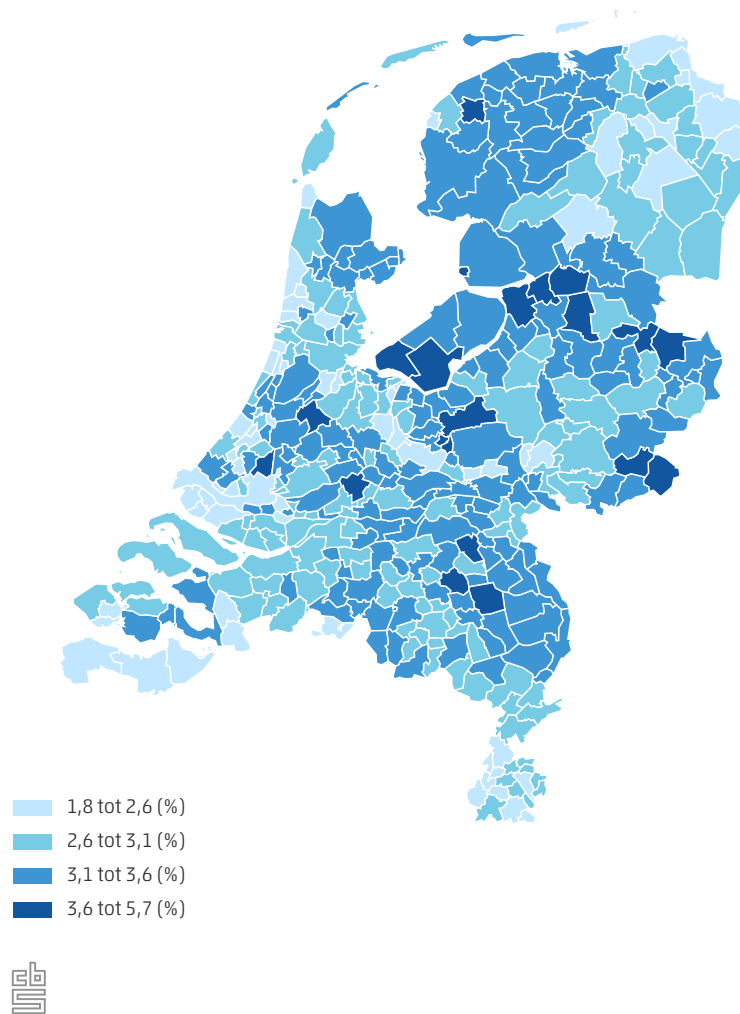

Forse regionale verschillen in koopkrachtontwikkeling in 2016

Terwijl landelijk de koopkracht met 3,0 procent toenam in 2016, kende de gemeente Urk de sterkste koopkrachtgroei met 5,7 procent. Dit werd mede veroorzaakt door demografische kenmerken: Urk kende in 2016 het hoogste percentage huishoudens met minderjarige kinderen en een laag percentage 65-plus-huishoudens. Dit geldt ook voor andere gemeenten in de top 5 met de hoogste koopkrachtstijging. Aangezien paren met kinderen en werkenden in 2016 de grootste koopkrachtverbetering kenden (in doorsnee meer dan 5 procent), is in gemeenten met relatief veel paren met minderjarige kinderen een grotere koopkrachtstijging te zien dan elders.

1.7 Doorsnee koopkrachtontwikkeling per gemeente, 2016

De gemeenten met de minste koopkrachtverbetering in 2016 kenmerken zich juist door een relatief hoog aantal 65-plus-huishoudens, met relatief vaak hoge aanvullende inkomens naast de AOW. Zo bleef de doorsnee koopkrachtgroei in gemeenten als Bloemendaal, Laren en Wassenaar onder de 2 procent.

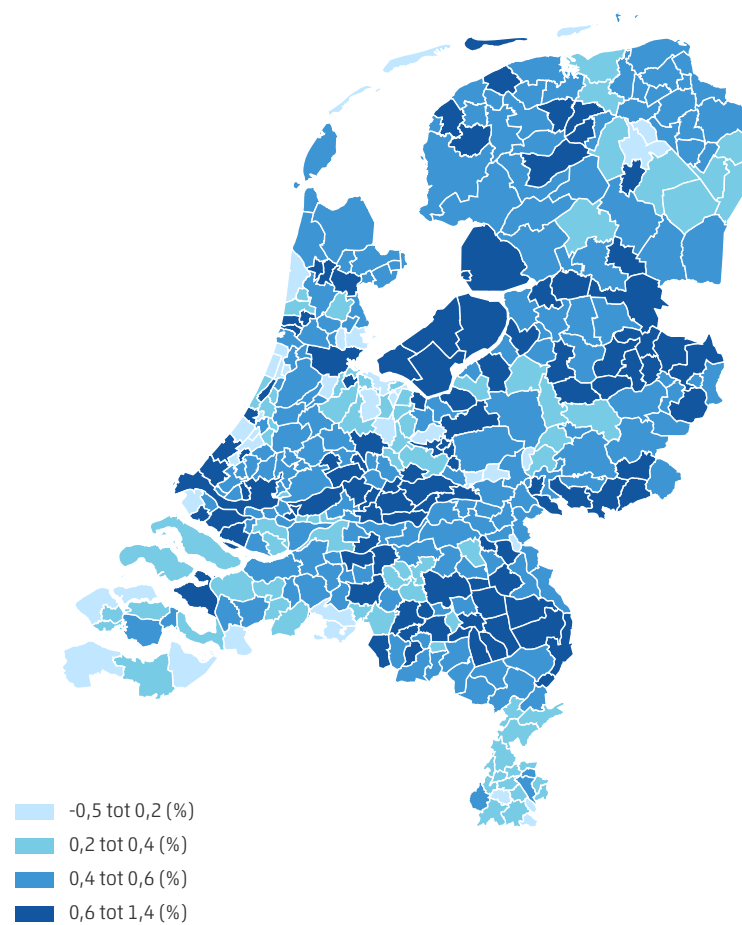
1.8 Gemeenten met hoogste en laagste koopkrachtontwikkeling, 2016

Koopkrachtontwikkeling	
	%
Totaal Nederland	3,0
Urk	5,7
Staphorst	4,7
Tubbergen	4,1
Zwartewaterland	4,0
Zeewolde	3,9
Sluis, Wassenaar, Westvoorne	1,9
Bloemendaal, Laren	1,8

Beeld regionale koopkrachtontwikkeling in 2017 onveranderd

In 2017 had de gemeente Renswoude de sterkste koopkrachtgroei met 1,4 procent en kende de gemeente Rozendaal de minst voorspoedige ontwikkeling met een doorsnee koopkrachtdaling van 0,5 procent. De regionale koopkrachtontwikkeling in 2017 vertoont hetzelfde beeld als in 2016: in gemeenten met relatief veel paren met kinderen en werkenden was de koopkrachttoename het grootst, terwijl in gemeenten met een relatief hoog aantal welgestelde gepensioneerden de koopkracht het minst toenam of zelfs daalde. In 2017 verschilde de koopkrachtontwikkelingen tussen gemeenten onderling wel minder dan in 2016.

1.9 Doorsnee koopkrachtontwikkeling per gemeente, 2017*

1.10 Gemeenten met hoogste en laagste koopkrachtontwikkeling, 2017*

	Koopkrachtontwikkeling
	%
Totaal Nederland	0,5
Renswoude	1,4
Neder-Betuwe	1,2
Lopik, Staphorst	1,1
Bunschoten, Rijssen-Holten, Zwartewaterland	1,0
Blaricum, Bloemendaal, Schiermonnikoog, Wassenaar	-0,2
Gooise Meren, Laren, Vlieland	-0,3
Rozendaal	-0,5

2. Dynamiek op de inkomensladder

Elk jaar maakt 5 procent van de mensen een flinke sprong vooruit

De spreiding in koopkrachtontwikkelingen gaat gepaard met verschuivingen in de inkomensverdeling. Personen komen daarbij op een lagere of hogere sport van de inkomensladder terecht dan voorheen. Voor het merendeel van de bevolking blijft deze verschuiving beperkt. Zo nam in de periode 2012–2017 gemiddeld 59 procent van de bevolking van jaar tot jaar een min of meer gelijke (relatieve) positie in de inkomensverdeling in: van het ene op het andere jaar schoven zij hooguit 5 percentielen (zie kader) voor- of achteruit. Anderzijds maakte jaarlijks 5 procent van de bevolking een grote sprong omhoog op de inkomensladder: ten minste 20 procent van de bevolking werd in inkomen voorbijgestreefd. Een iets grotere groep zakte jaarlijks minimaal 20 percentielen.

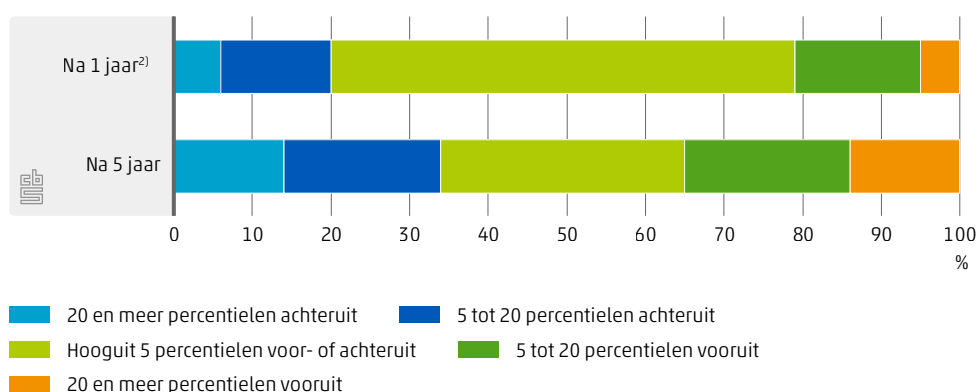
Relatieve inkomenspositie bepaald via percentielen

De relatieve positie die personen in de inkomensverdeling innemen, is hier vastgesteld met behulp van percentielen. De bevolking is naar hoogte van (gestandaardiseerd besteedbaar) inkomen verdeeld in percentielgroepen; elk percentielgroep omvat precies één procent van de bevolking. In de eerste 1%-groep zitten mensen met de laagste inkomens, in de honderdste en laatste 1%-groep personen met de hoogste inkomens. De inkomensontwikkeling in euro die nodig is om in een hogere percentielgroep te komen is niet over het hele traject gelijk. Vooral aan de onder- en bovenkant van de inkomensladder is de afstand tussen twee opeenvolgende percentielen groot.

Mobiliteit binnen de inkomensverdeling is hier gemeten door steeds voor twee al dan niet opeenvolgende jaren na te gaan tot welke 1%-groep een persoon behoorde. Het aantal percentielen dat iemand voor- of achteruit is gegaan, is daarbij vastgesteld als het verschil tussen de positie van een persoon op de inkomensladder van het ene en het andere jaar.

Koopkrachtveranderingen over een langere periode vertonen een aanzienlijk grotere spreiding dan de mutaties van jaar op jaar. Immers, naarmate er meer tijd verstrijkt, ondervindt een groter deel van de bevolking een wijziging in persoonlijke omstandigheden en daarmee in hun koopkracht. De inkomensmobiliteit tussen twee verder uit elkaar liggende jaren is dan ook veel groter dan tussen twee opeenvolgende jaren. Zo namen slechts ruim 3 op 10 mensen in 2017 een min of meer een gelijke inkomenspositie in als in 2012. In die periode daalde 14 procent flink af op de inkomensladder: ten minste 20 procent van de bevolking moesten zij voorbij laten gaan. Een even grote groep zag zijn relatieve inkomenspositie tussen 2012 en 2017 sterk verbeteren.

2.1 Mobiliteit in inkomensverdeling¹⁾, 2012-2017*

¹⁾ Op basis van vergelijking van de relatieve positie (1e-100e percentielgroep) die een persoon in de inkomensverdeling in de betreffende jaren innam.

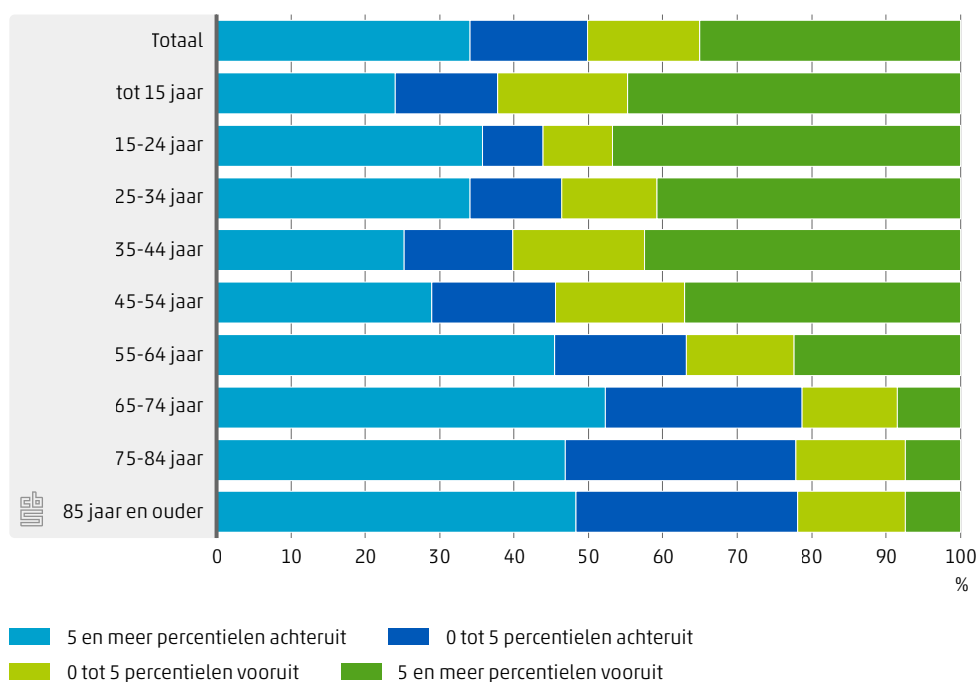
²⁾ Verandering van jaar op jaar, gemiddeld over de periode 2012-2017.

Ouderen flink gedaald op de inkomensladder

De mobiliteit op de inkomensladder verschilt sterk per leeftijd. De inkomensmobiliteit van inwonende kinderen is bijvoorbeeld verbonden met die van hun ouder(s), maar wanneer kinderen het ouderlijk huis verlaten (al dan niet om te gaan studeren) nemen ze relatief vaak een lagere inkomenspositie in dan voorheen. Het vinden van een (betere) baan, het krijgen van een hoger loon op grond van ervaring en het door samenwonen of huwen additionele inkomen van de partner leiden ertoe dat personen hun koopkracht zien stijgen. Hierdoor verbeteren betrekkelijk veel 25- tot 55-jarigen hun relatieve inkomenspositie.

In de leeftijdsgroep vanaf 55 jaar raken steeds meer mensen afhankelijk van een uitkering (Bierings en Bos, 2011), waardoor het aantal personen met een daling op de inkomensladder in deze groep weer toeneemt. De koopkrachtontwikkeling van 65-plussers bleef in de periode 2012–2017 duidelijk achter bij die van de overige groepen. Hierdoor hadden bijna acht op de tien 65-plussers te maken met een daling op de inkomensladder.

2.2 Inkomensmobiliteit per leeftijdscategorie¹⁾, 2012-2017^{*2)}

¹⁾ Leeftijd in 2012.

²⁾ Op basis van vergelijking van de inkomenspositie in 2012 en 2017.

Ruim helft top 10 procent heeft ook vijf jaar later topinkomen

Een aanvullend beeld van inkomensdynamiek ontstaat wanneer de positie op de inkomensladder in verschillende jaren in een overgangstabel tegen elkaar wordt afgezet. Om dit beeld inzichtelijk te maken zijn de percentielgroepen samengevoegd tot 10%-groepen. Het is vanzelfsprekend dat personen die het laagst op de inkomensladder staan een grote kans hebben een sprong omhoog maken: hun relatieve positie kan alleen maar gelijk blijven of beter worden. Zo bevond 56 procent van de personen van de laagste 10%-groep in 2012 zich vijf jaar later in een groep met een hoger inkomen. Op vergelijkbare wijze hebben personen in de 10%-groep met de hoogste inkomens een verhoogde kans om te dalen op de inkomensladder. Niettemin behoorde 54 procent van deze groep niet alleen in 2012, maar ook in 2017 tot de hoogste inkomens. In de middelste inkomensgroepen is de meeste mobiliteit: bijna 8 op de 10 personen in de 4e tot 7e inkomensgroep zaten vijf jaar later in een andere groep.

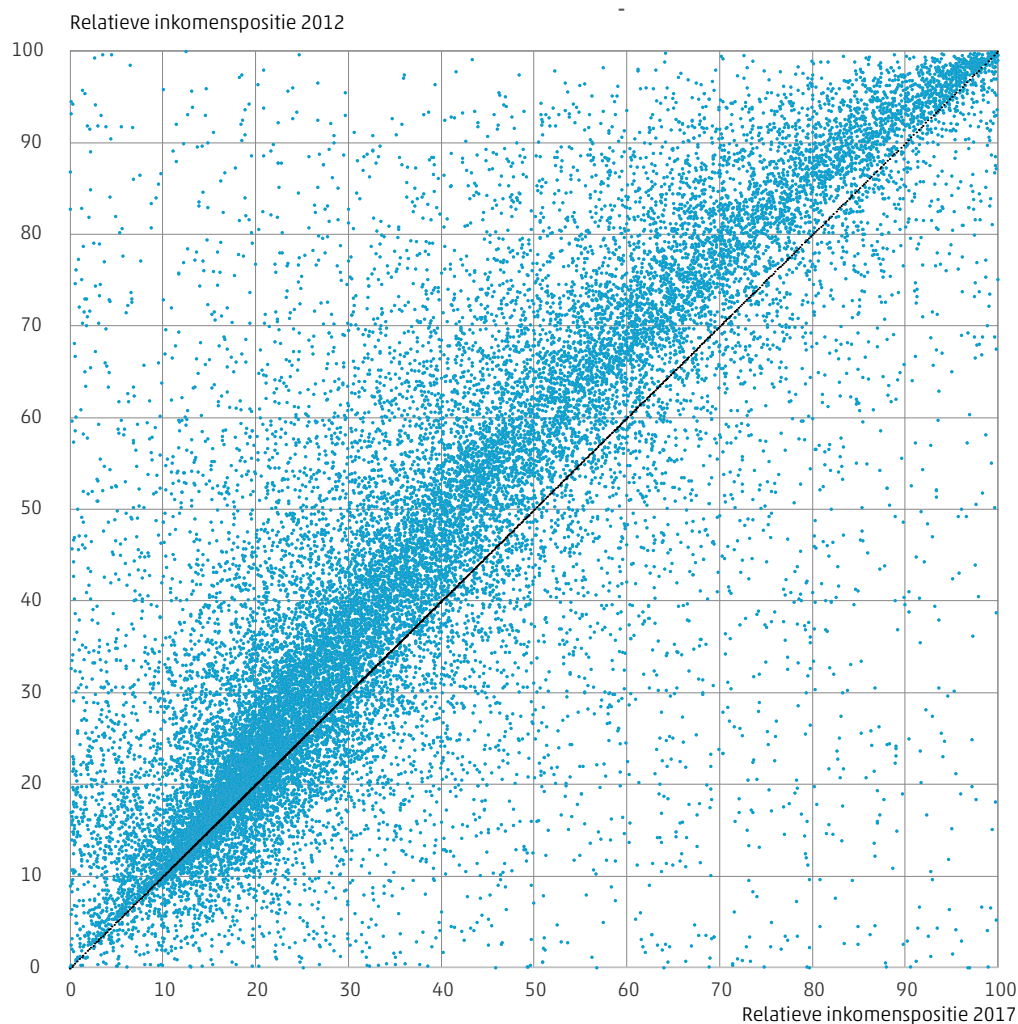
2.3 Overgangen tussen 10%-groepen van het gestandaardiseerd inkomen

	Inkomenspositie in 2017 (10%-groep)										Totaal
	1e	2e	3e	4e	5e	6e	7e	8e	9e	10e	
Inkomenspositie in 2012 (10%-groep)	%										
1e (laag inkomen)	44	19	9	7	5	4	3	3	3	3	100
2e	19	38	17	9	6	4	3	2	2	1	100
3e	9	18	29	17	10	6	4	3	2	1	100
4e	6	8	18	23	18	11	7	5	3	2	100
5e	5	5	9	18	20	17	11	7	4	2	100
6e	4	4	6	10	17	20	18	12	7	3	100
7e	4	3	4	7	10	17	20	18	12	5	100
8e	3	2	3	5	7	11	18	23	20	9	100
9e	3	2	2	3	4	7	10	19	29	20	100
10e (hoog inkomen)	4	1	2	2	3	3	5	8	18	54	100
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	

Meeste pensioenontvangers omlaag op inkomensladder

Ook de exacte verandering in positie op de inkomensladder kan van alle personen in Nederland worden bepaald. In figuur 2.4 is voor mensen die in 2012 pensioen ontvingen de inkomenspositie in 2012 afgezet tegen die in 2017. Pensioenontvangers met een laag inkomen ondervonden in deze periode in doorsnee een geringe stijging van hun koopkracht (vergelijk figuur 1.4), waardoor zij hun positie op de inkomensladder min of meer konden handhaven. Gepensioneerden met een hoog inkomen hadden tussen 2012 en 2017 te maken met een koopkrachtdaling: deze, veel grotere, groep stond in 2017 in doorsnee dan ook lager op de inkomensladder dan vijf jaar tevoren.

2.4 Mobiliteit van pensioenontvangers¹⁾ op de inkomensladder, 2012-2017

¹⁾ Elke punt representeert 100 pensioenontvangers.

3. Conclusie

De doorsnee koopkracht nam in 2017 licht toe, vooral voor werkenden en paren met kinderen. Ook gepensioneerden met weinig inkomen naast hun AOW ondervonden een bescheiden koopkrachtstijging. Gepensioneerden met relatief veel inkomen naast hun AOW zagen hun koopkracht echter afnemen. Als gevolg hiervan steeg de doorsnee koopkracht in gemeenten met een relatief jonge bevolking en nam de koopkracht in gemeenten met relatief veel welgestelde 65-plus-huishoudens juist af.

Doordat de koopkrachtontwikkeling tussen mensen sterk uiteenloopt, is er een sterke mobiliteit op de inkomensladder. Over een langere periode is deze mobiliteit nog hoger. Zo had van jaar tot jaar zo'n 40 procent van de mensen te maken met een kleine of ruime stijging of daling op de inkomensladder, terwijl dit over vijf jaar bijna 70 procent betrof.

In de periode 2012–2017 bestond de groep die zakte op de inkomensladder vooral uit gepensioneerden met een hoog inkomen. Dit kwam doordat hun koopkracht daalde terwijl die van de meeste overige groepen steeg.

Literatuur

Bierings, H. en W. Bos (2011). Afhankelijk van een uitkering in Nederland. Sociaaleconomische trends, 4e kwartaal 2011.

Bos, W. (2007). [Meten van koopkrachtontwikkeling](#). Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen (www.cbs.nl).

CPB (2018). Economie bloeit. Persbericht, 16 augustus 2018.
<https://www.cpb.nl/persbericht/economie-bloeit>

Koot, P., M. Vlekke, E. Berkhout en R. Euwals (2016). MIMOSI: Microsimulatiemodel voor belastingen, sociale zekerheid, loonkosten en koopkracht. (geactualiseerde beschrijving 2016). CPB Achtergronddocument.
<https://www.cpb.nl/sites/default/files/publicaties/download/cpb-achtergronddocument-30mrt2016-mimosi-microsimulatiemodel-voor-belastingen-sociale-zekerheid-loon.pdf>

Koot, P. en M. Vlekke (2018). Toelichting aanpassingen presentatie koopkrachtramingen CPB. CPB Achtergronddocument.
<https://www.cpb.nl/publicatie/toelichting-aanpassingen-presentatie-koopkrachtramingen-cpb>

Bronnen

Integraal inkomens- en vermogensonderzoek

Dit onderzoek geeft een beeld van de samenstelling en verdeling van het inkomen en vermogen van personen en huishoudens in Nederland. Het onderzoek gebeurt op basis van integrale registraties die gekoppeld, geïntegreerd en bewerkt worden. De registraties zijn voornamelijk afkomstig van de Belastingdienst, de Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO), het Uitvoeringsinstituut Werknemersverzekeringen (UWV) en de Basisregistratie Personen (BRP).

Statline

[Koopkrachtontwikkeling personen; huishoudenskenmerken](#)

[Koopkrachtontwikkeling personen; persoonskenmerken](#)

Verklaring van tekens

Niets (blanco)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
.	Het cijfer is onbekend, onvoldoende betrouwbaar of geheim
*	Voorlopige cijfers
**	Nader voorlopige cijfers
2017-2018	2017 tot en met 2018
2017/2018	Het gemiddelde over de jaren 2017 tot en met 2018
2017/'18	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2017 en eindigend in 2018
2015/'16-2017/'18	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2015/'16 tot en met 2017/'18

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Eindredactie Statistische Trends

Marion van den Brakel
Moniek Coumans
Annelie Hakkenes-Tuinman
Brigitte Hermans
Suzanne Loozen

Colofon

Uitgever
Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Prepress
Centraal Bureau voor de Statistiek

Ontwerp
Edenspiekermann

Inlichtingen
Tel. 088 570 70 70
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen/Bonaire, 2018.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.